

**САНОАТ КОРХОНАЛАРИ ХУДУДИДА МАВЖУД ДАРАХТ ВА БУТА ТУРЛАРИ
ҲАМДА УЛАРИНИНГ БИОЛОГИЯСИ (ШҶРТАН НЕФТ ВА ГАЗ ҚАЗИБ
ЧИҚАРИШ БОШҚАРМАСИ МИСОЛИДА)**

¹Аминов Х.Х., ²Мухсимов Н.П., ³Уринова А.А., ⁴Мавлонова Ш.Р., ⁵Номозов А. Э.

¹Атроф муҳит ва табиатни муҳофаза қилиш технологиялари илмий-тадқиқот институти
директор ўринбосари, профессор

²Ўрмон хўжалиги илмий-тадқиқот институти, катта илмий ходим

³Атроф муҳит ва табиатни муҳофаза қилиш технологиялари илмий-тадқиқот институти
лаборатория мудири, б.ф.н.

⁴Тошкент Давлат Аграр университети таянч докторанти

⁵Шуртан нефт ва газ қазиб чиқариш бошқармаси умумий масалалар бўйича директор
ўринбосари.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.8367207>

***Аннотация.** В данной статье представлена информация о видах хвойных и декоративных древесно-кустарниковых растений и их биологии на территории Шуртанского нефтегазодобывающего управления. Из посаженных на участке растений, выявлены виды с высокой вероятностью повреждения от высокой и низкой температуры. Даны рекомендации по мерам защиты растений, высаженных на территории предприятия, от солнечных лучей при высокой температуре летом и от повреждения при низкой температуре до -17-200 С зимой.*

***Abstract.** This article provides information on the types of coniferous and ornamental tree-shrub plants and their biology in the territory of the Shurtan Oil and Gas Production JSC in Uzbekistan. The types of trees planted in the area with a high probability of being damaged by hot and cold temperatures were identified. Recommendations are given on measures to protect the trees planted in the enterprise from sunlight at high temperatures, and to protect them from damage when it is cold -17-200 C.*

***Калим сўзлар:** дарахт, бута, манзарали дарахтлар, ҳарорат, турлари, биологияси, игна баргли, тадқиқот, корхона, тавсиялар.*

КИРИШ. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 2-февралдаги видео селекторида ҳамда “Республикада кўкаламзорлаштириш ишларини жадаллаштириш, дарахтлар муҳофазасини янада самарали ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида” ги 2021 йил 30 декабрдаги ПФ-46-сон Фармонининг ижросини таъминлаш юзасидан назорат-режада кўзда тутилган топшириқларнинг 18-бандида ва Фармоннинг 5-илоvasи “Яшил ҳудудларни ривожлантириш, кўкаламзорлаштириш ва кўчат экиш ишларини тизимли ташкил этиш бўйича” 19-бандида келтирилган дарахт ва буталар касаллик ҳамда зараркунандаларига қарши курашиш ишларини тизимли ташкил этиш бўйича вазифалар белгилаб берилган.

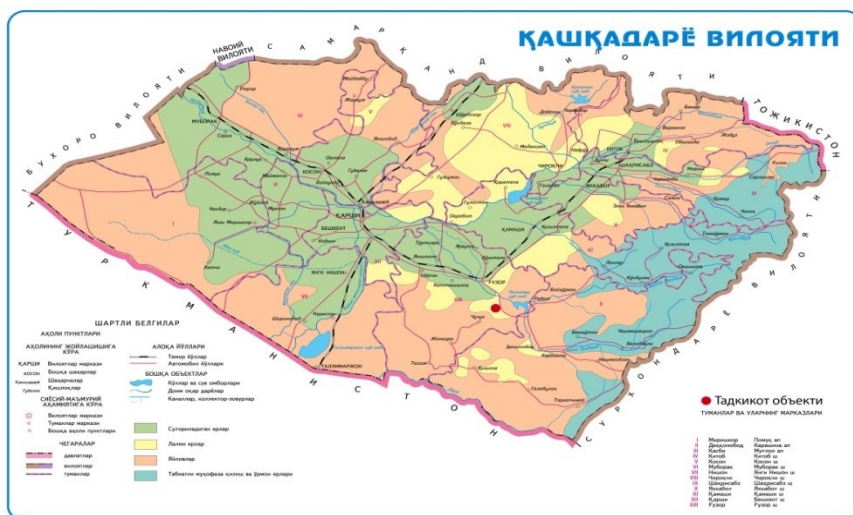
Президентимизнинг мазкур ташаббусидан сўнг, вилоятлар марказлари, шаҳар ва аҳоли яшаш жойлари, ижтимоий соҳа объектлари ва саноат корхоналари атрофларини кўкаламзорлаштиришга жуда катта эътибор берилмоқда.

Шу сабабли ҳам ҳар бир ҳудудга мос келадиган манзарали дарахт-бута турларини тўғри танлаш, мақбул муддатларда ва усулларда экиш, парваришлаш жуда катта амалий аҳамият касб этади.

Республикамиз иқлим шароитида ўрмончилик ва ободонлаштириш тизимида манзарали дарахтларга зарар етказадиган зараркунандаларнинг тарқалиши, зарари, тур таркиби, биоэкологик хусусиятлари, иқтисодий зарар мезони ва уларга қарши экологик хавфсиз кураш

чора-тадбирлари етарлича ўрганилмаган. Манзарали дарахтлар асосан шаҳар аҳолиси зич яшайдиган ҳудудларда, зараркунандалар билан кучли зарарланиши оқибатида уларни ҳимоя қилиш тадбирларини ўтказишда, экологик нуқтаи-назардан юқори заҳарли инсектицидларни қўллаш имкониятлари чекланганлигини инобатга оладиган бўлсак, юқоридаги муаммоларга йўналтирилган илмий-тадқиқот ишлари олиб бориш муҳим илмий-амалий аҳамиятга эга ҳисобланади. [4,5].

Жойлашув манзили – Қашқадарё вилояти, Ғузур тумани, Шўртан кўрғони.

Умумий майдони -140 гектарни ўз ичига олади.

Қашқадарё вилояти - Республиканинг жануби-ғарбида, Қашқадарё хавзасида, Помир Олой тоғ тизмасининг ғарбий чеккасида, Амударё ва Зарафшон дарёлари, Ҳисор ва Зарафшон тоғ тизмалари орасида жойлашган. Шимоли-ғарбдан Бухоро, жануби-шарқдан Сурхондарё, жануби-ғарб ва ғарбдан Туркманистон, шарқдан Тожикистон ва Самарқанд вилоятлари билан чегарадош. Маркази Қарши шаҳри.

Тадқиқот усуллари Дала тажрибалари “Яшил макон ” умуммиллий лойиҳаси доирасида республика ҳудудларида дарахт-бута кўчатларини экиш бўйича тавсиянома. Ўзбекистонда ўрмонзорлар барпо қилиш асослари. Ўзбекистон ҳудудини кўкаломзорлаштиришда фойдаланиладиган асосий манзарали дарахтлар ва буталар қўлланмаси услублари асосида тадқиқот ишлари олиб борилди. «Тадқиқот натижаларининг вариацион статистик таҳлиллари «Statistika7» дастурида ва Б.А.Доспеховнинг “Методика полевого опыта” услубига асосан бажарилди.

Тадқиқот ҳудудида мавжуд асосий дарахт-бута турлари ва биологияси:

Қрим қарағайи (*Pinus Pallasiana Lamb.*). Баландлиги 35 м, диаметри 50 см га етадиган дарахт. Танасининг пўстлоғи тўқ кулрангда, шохлариники эса қизғиш рангда. Куртаклари конуссимон, учи ўткир, смола билан қопланган. Ина барглари тўқ яшил, қаттиқ, ялтирок, учи ўткир, узунлиги 8-16 см бўлиб, оддий қарағайникига нисбатан икки марта узун. Улар новдада 2 тадан тўда бўлиб жойлашади. Қуббаси жуда йирик. Май ойида чангланади.

Уруғлари қуббаси чангланиб уруғлангандан сўнг иккинчи йилда етилади. Етилган қубба сариқ-қўнғир рангда, узунлиги 5-10 см, оддий қарағайникига нисбатан йирик бўлади. Уруғи ҳам йирик, узунлиги 6 мм, қанотчали. Бу қарағай ҳам уруғдан кўпаяди ва очик ерларда яхши ўсади. (расм-1).

1-расм. Қрим қарағайи (*Pinus Pallasiana* Lamb.)

Виргин арчаси (*Juniperus virginiana* L.). Сарвидошлар оиласига мансуб, баландлиги 15-30 м га етадиган дарахт. Шох-шаббаси тор тухумсимон ёки ёйиқ. Бу арча танасининг тубидан шохлайди, кейинроқ бу шохлари қуриб тушиб кетади. Пўстлоғи кул ёки қўнғир-қизғиш рангда, новдалари ингичка, яшил кулранг, тўрт қиррали. Нинабарглари қарама-қарши жойлашади. [2,3]. Ён новда ёки шохчаларидаги барглар майда, тангачасимон бўлиб, узунлиги 1-2 мм дан ошмайди. (расм-2)

2-расм. Виргин арчаси (*Juniperus virginiana* L.)

Шарқ биотаси (*Biota orientalis* Endl.). Сарвидошлар оиласига мансуб дарахт ёки бута, баландлиги 10 метргача етади. Танасининг пўстлоғи тўқ кулранг, пўст ташлаб туради, шох-шаббаси пирамида шаклида бўлиб, вертикал ўсадиган новдалардан тузилган. Новдалари ясси, пишиқ, яшил рангда. Барглари нинасимон, тангачасимон бўлиб, учи ўткир, безли, тиниқ яшил рангда. Шарқ биотаси бир уйли ўсимлик.

Асосан уруғидан кўпаяди, қаламчадан ҳам кўпайтириш мумкин. У секин ўсади, соясевар, иссиқсевар, қурғоқчиликка чидамли, катта ёшида совуққа ҳам чидамли, газларга чидамли. Ҳар хил тупроқда ўсаверади. Лекин оҳақли қумлоқ тупроқларда яхши ўсади. Илдизи бақувват ривожланган. Шохлари эгилувчан бўлиб, шамол таъсиридан ва қор босиб қолишидан зарарланмайди. (расм-3).

Қарағай халқ хўжалигида катта аҳамиятга эга. Унинг ёғочидан кемасозликда ва турли бинокорлик ишларида фойдаланилади. Унинг смоласидан скипидар ва канифол олинади. Қарағай ихота дарахтзорлари барпо қилиш ва кўкаламзорлаштириш мақсадларида кўплаб экилади.

Унинг ёғочидан мебел ва бошқа буюмлар ҳам ясалади. Бу арча тури Қора денгиз бўйларида, Кавказда ва Қримда, Украинада, Белоруссияда, Россия жанубида экилади. Уни ландшафт қурилишида яшил тўсиқ сифатида яқка ёки гуруҳ ҳолида экиш тавсия этилади.

Шарқ биотасининг қалин, шарсимон шох-шаббали ва эгилиб ўсувчи шакллари бор. Баъзилари пакана, бошқалари баланд бўйли, нинабарглари яшил зангори, оқ-сарғиш рангда бўлиб, жуда чиройли. Шарқ биотаси Шимолий Хитойнинг тоғли ҳудудларида ва Ҳисор тоғининг Тўпаланг дарёси қирғоқларида табиий тарқалган.

3-расм. Шарқ биотаси, Платикладус (*Biota orientalis Endl*)

Бу манзарали ўсимлик Ўзбекистон шароитларида яхши ўсади, айниқса унинг компакт шох-шаббали шакли ландшафт қурилишида кенг қўлланилади. Ундан аҳоли яшаш жойларини кўкаламзорлаштиришда ҳам кенг миқёсда фойдаланилмоқда.

Элдор қарағайи - *Pinus eldarica*. Бўйи 35 м, тана диаметри 0,5м га етадиган дарахт. Қарағайдошлар оиласига мансуб ўсимлик. Шох-шаббаси пирамида шаклида, нинабарглари 8-12 см узунликда, 0,9-1мм кенгликда, ҳар бир тўпламида 3 тадан нинабарги бор. Нинабарглари 2 йил яшайди, сўнг тўкилиб кетади. Шўрланишга чидамли, намликни яхши кўради ва қурғоқчиликка ҳам чидамли. Ёруғсевар ўсимлик ҳисобланади.

Оддий эман (*Quercus robur L.*). Баландлиги 35-40 м, диаметри 1-1,5 м га етадиган дарахт. Ўрмон шароитларида танаси тўғри ўсади, шох-шаббаси қалин. Очик ерда ўсганда шохлари ён томонга ўсиб, кенг шох-шабба ҳосил қилади. Унинг пирамидасимон, шарсимон шох-шаббали, мажнунтол сингари манзарали шакллари мавжуд. Ёнғоқ мевалари узун бандли бўлиб, сентябр ойидан бошлаб, айниқса, кузги совуқдан кейин тўкила бошлайди. Улар ҳар хил шаклда ва йирик-майда бўлиши мумкин. [1,5].

Оддий эманнинг илдизи бақувват ўқ илдиз бўлиб, ерга 10-12 м га яқин кириб боради. Шамолга чидамли, 500-600 йилгача яшайди. Совуққа ҳам чидамли дарахт, ёруғсевар ва ҳар хил тупроқда ўса олади, лекин нам тупроқ унинг ўсиши учун энг қулай шароитдир. Шаҳар шароитларида газга ва қуруқ иссиққа чидамли. Эманнинг шох-шаббаси пирамидасимон шакли шаҳар шароитларида йўл чеккаларига, тротуарлар бўйлаб хиёбонлар барпо этишда кенг қўлланилади. Ландшафт қурилишида хиёбонларга, истироҳат боғларига, дам олиш масканларига ва сув хавзалари бўйлаб экиш тавсия этилади.

Сурия гибискуси (*Hibiscus syriacus L.*). Баландлиги 3-4 метрга етадиган манзарали узоқ гулловчи бута. Бу ўсимлик қадимда Шимолий Хитойдан Европага интродукция қилинган манзарали ўсимлик ҳисобланади. Гуллаган даврида жуда хушманзара ҳисобланади, секин ўсади, 3-4 ёшидан бошлаб гуллайди, гулларининг ранги оқ, пушти, бинафша ранг, қизил бўлиб, хидсиз. Гибискус уруғидан, новда қаламчасидан ва пайванд усули орқали кўпайтирилади. Ландшафт қурилишида истикболли ўсимлик ҳисобланади. (расм-4)

4-расм.Сурия гибискуси (*Hibiscus syriacus* L.)

Хулосалар: Шўртан нефт ва газ қазиб чиқариш бошқармаси ҳудудида мавжуд игна баргли ва манзарали дарахт-бута ўсимликларнинг иссиқ ва совуқ ҳароратдан сақлаш учун олиб бориладиган тадбирлар.

Ҳудудда экилган ўсимликлар совуқдан зарарланиш эҳтимоли юқори бўлган турлардан Элдор қарағайи – (*Pinus eldarica*), Аризон сарвиси (*Cypresseus arizonica*), Ҳинд настарини (*Lagerstroemia indica* L.) дарахт-буталари $-17-20^{\circ}\text{C}$ совуқ бўлганда ўсимликлар зарарланади ва айрим ўсимликлар зарарланиш натижасида нобуд бўлишга ҳам олиб келади.

Шўртан нефт ва газ қазиб чиқариш бошқармаси ҳудудида мавжуд игна баргли ва манзарали дарахтларнинг иссиқ ҳаво ҳароратидан зарарланиш эҳтимоли юқори бўлган дарахт ва бута турлари.

Ҳудудда экилган ўсимликлардан иссиқдан зарарланиш эҳтимол юқори бўлган турлардан **Қора қарағай, Аризон сарвиси, Сохта каштан, Оқ қайин** ўсимликлари қуёш нуридан зарарланиши мумкун. Бу ўсимликларнинг қуёш нуридан сақлаш мақсадида қуйидаги ишларни олиб бориш тавсия этилади. Қуёш нуридан сақловчи химоя матолари ёрдамида химоялаш ва ўз вақтида агротехник ҳамда суғориш тадбирларини талаб этилган қоидалар асосида олиб бориш тавсия этилади.

REFERENCES

1. Ванин А. И. Определитель деревьев и кустарников. // «Лесная промышленность» Москва 1967. - С.10-155.
2. Хамзаев А.Х. Кожахметов С.К. Бердиев Э.Т. Ўзбекистонда автомобил йўлларини кўкаломзорлаштириш учун манзарали дарахт-бута ўсимликлар ассортименти ва уларни иқлим минтақаларида жойлаштириш бўйича тавсиялар. Тошкент 2019 йил.
3. Хоназаров А.А. Юсупов Ш.Т. Ўзбекистон ҳудудини кўкаломзорлаштиришда фойдаланиладиган асосий дарахт ва буталар. Тошкент 2008 йил.

4. Хамзаев А.Х. Кожаметов С.К. “Яшил макон” умуммиллий лойихаси доирасида республика аҳоли яшаш манзилларида дарахт-бута кўчатларини экиш бўйича тавсиялар. Тошкент 2022 йил.
5. Хоназаров А.А. Ўзбекистонда ўрмонзорлар барпо қилиш асослари Тошкент 2002 йил.